

ETO: 809.451.1—54: 808.61—54

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

**AZ ALÓL, ALÁ, ALATT NÉVUTÓK
ÉS SZERBHORVÁT EKVIVALENSEIK**

KECK BALÁZS

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1982. aug. 20.

Dolgozatunkban a magyar nyelv egyik sajátos kérdéskörével, a névutórendszerrel, s ezen belül az INFRA szemantikai kategóriába tartozó *alól*, *alá*, *alatt* névutókkal, s ezek szerbhorvát ekvivalenseivel kívánunk foglalkozni. Ez a három névutó az egybevetés szempontjából azért is figyelemreméltó, mert egy speciális csoportba, az irányhármasságot jelölő névutók közé tartozik, s ez a csoport a magyar névutók között olyan kisebb zárt rendszert alkot, amely sokban különbözik az indoeurópai nyelvekben megtalálható hasonló rendszerektől. Az irányhármasságot jelölő névutóknak az indoeurópai nyelvekben rendszerint az esetragok és a prepozíciók felelnek meg, de bizonyos esetekben az ekvivalencia lexikai szinten jelentkezik. Dolgozatunkban az említett három névutó és szerbhorvát ekvivalenseik segítségével igyekeztünk megfelelő elvi-módszertani alapot találni a magyar—szerbhorvát kontrasztív vizsgálódáshoz. Mielőtt azonban rátérnénk e névutók és szerbhorvát megfelelőik vizsgálatára, röviden említést teszünk a névutókról általában, s ezen belül az irányhármasságot jelölő névutókról.

A magyar névutórendszerrel egy monografikus munka (Sebestyén 1965), több nagyobb tanulmány és résztanulmány (Sebestyén 1961, Berrár 1957, Antal 1961, Papp 1963), egy terjedelmes magyar—szerbhorvát kontrasztív tanulmány (Vajda 1975) és egy angol—magyar egybevető tanulmány foglalkozik. E munkákban a névutók meghatározása, a névutórendszerrel kapcsolatos szemlélet, két nyelv esetén az egybevetés kiindulópontja és módszere különböző. A nyelvészeknek még abban is megoszlik a véleményük, hogy mely névutók vehetők fel a névutórendszerbe. A meghatározást bonyolítja az a körülmény, hogy a névutók szoros kapcsolatban állnak a határozóragokkal, a határozószókkal, az igekötőkkel, s egybefonódnak a tartalmas szókkal is. Általánosan elfogadott az akadémiai leíró nyelvtan definíciója: „A névutó (postpositio) olyan viszonzó, mely rendszeren hangsúlytalanul követi egy névszónak ragtalan vagy ragos alakját, s ennek jelentését valamely viszonyjelentésmozzanattal toldja meg.“ (MMNyR 1961), jöllehet ez a meghatározás is több fontos kérdést megválaszolatlanul hagy.

Dolgozatunkban a névutót nem magában véve, önálló szóként tárgyaljuk, hanem a névutós szerkezeten belül, s szöveggörnyezetben (példáinkat részben nyelvkönyvekből, részben a beszélt nyelvből vettük, s informátorokkal

fordítottuk le szerbhorvát nyelvre). Jelentéstani szempontból ugyanis egyformán fontos az alapszó, azaz a névszó, a névutó, s a névutós szerkezettel kapcsolatos ige, amely a létezést, a cselekvést vagy történést, illetőleg az állapotot jelöli. A névutós szerkezetek többnyire helyviszonyt jelölnek, de jelölhetnek idő-, állapot- vagy más, elvont viszonyt is.

Az általunk vizsgált, INFRA jelentéskategóriába tartozó *alól*, *alá*, *alatt* névutókon kívül az irányhármasságot kifejező névutók közé tartoznak még a SUPRA, ANTE, IUXTRA, INTER és POST szemantikai viszonyt kifejező névutócsaládok. Ezek mindegyikének három alakváltozata van, melyek a névutónak lativusi, ablativusi és locativusi jelentést vagy jelentésárnyalatot kölcsönöznek.

Az *alól*, *alá*, *alatt* névutós szerkezetek elsősorban helyviszonyt jelölnek. A hely- és időhatározós szerkezetek magyar — szerbhorvát egybevető tanulmányozása alkalmával Vajda ezekkel a névutókkal is foglalkozott, de céljának megfelelően e névutóknak kizárólag hely- és időviszonyi jelentésével. Bennünket e névutók egyéb jelentésmozzanatai is foglalkoztatnak, s az is, hogy az irányhármasság, amely a térbeli viszonyítás alkalmával jut teljes kifejezésre, hogyan szűnik meg az egyéb jelentésviszonyok kifejezése alkalmával.

A következőkben az *alól*, *alá*, *alatt* névutós szerkezetek konkrét térbeli jelentését vizsgáljuk.

Az ablativusi jelentés

1. János később előbújt az asztal *alól*.
Janoš se docnije pojavio *ispod* stola.
2. Szoknyája *alól* kivillant az alsószoknya.
Ispod suknje joj je virnula podsuknja.
3. A kóbor kutyákat elkergettük a kertek *alól*.
Ispod bašte smo odjurili pse lualice.
4. Az ellenség elvonult Belgrád *alól*.
Neprijatelj se povukao *ispod* Beograda.

Az ablativusi *alól* névutós szerkezet fő jelentései: az alapszóval megjelölt tárgy, test alsó, föld felőli oldalától, részétől, szomszédságából, közeléből; illetőleg a megnevezett dologtól befedett, eltakart, megjelölt helyről való eltávolodás, kifelé irányulás (Sebestyén 1965). Az *alól* névutós szerkezetnek a szerbhorvátban az *ispod* + *genitivus* szerkezet felel meg. Stevanović erről a prepozíciós szerkezeetről a következőket mondja: „Ablativno značenje predloga *ispod* s genitivom jasno se oseća u njegovoj najrasprostranjenijoj funkciji označavanja početka kretanja od mesta koje se kazuje drugim delom ovog složenog predloga s instrumentalom, ili od nečega što je obavijeno pojmom s imenom u genitivu. . .“ (Stevanović 1975, 274.). Ami a két szerkezet közötti ekvivalenciát illeti, Vajda a következőket állapítja meg: „Az *ispod* + *gen* kapcsolatával kifejezett szerbhorvát helyhatározók szemantikai jegyei megegyeznek az *alól* névutós kapcsolattal jelölt magyar helyhatározók szemantikai jegyeivel, de a „távolodás“ jegye nem kötelező.“ (Vajda 1975, 28.).

A lativusi jelentés

5. A kisgyerek az ágy *alá* bújt félelmében.
Dete se od straha sakrilo *pod* krevet.
6. A katonaság az erődítmény *alá* érkezett.
Vojska je stigla *pod* tvrđavu.
7. A török csapatok Buda *alá* vonultak.
Turske čete su domarširale *pod* Budim.
8. A hajó Újvidék *alá* érkezett.
Lađa je stigla *pod* Novi Sad.

A lativusi *alá* a névszóval megjelölt tárgy, test alsó, föld felőli oldalához, tövéhez, alsó részének szomszédságába, közelébe, illetőleg a megnevezett dologtól befedett, eltakart, megjelölt helyre való irányulást jelöli (Sebestyén 1965). Az *alá* névutós szerkezetnek a szerbhorvátban a *pod* + *accusativus* szerkezet felel meg. A *pod* prepozíciós szerkezet jelentéséről Stevanović így vélekedik: „Akuzativom s predlogom *pod* označava se takode mesto završetka kretanja, ali mesto koje se nalazi *ispod* pojma s imenom u akuzativu.“ (Stevanović 1975, 424.). A magyar *alá* névutós szerkezetnek és a szerbhorvát *pod* + *accusativus* prepozíciós szerkezetnek a szemantikai jegyei megegyeznek.

9. A fiatal pár az ablak *alól* a fa *alá* húzódott.

Mladi par koji je bio *ispod* prozora (v. *pod* prozorom), sklonio se *pod* drvo.

10. Az öreg a pénzt a párna *alól* a matrac *alá* dugta.

Starac je (uzeo) novac *ispod* jastuka (i) sakrio (ga) *pod* dušek.

Azt, hogy a magyar *alól* névutós szerkezetnek az *ispod* + *genitivus*, az *alá* névutós szerkezetnek pedig a *pod* + *accusativus* szerkezet felel meg a konkrét helyviszonyt jelölő mondatokban, a 9. és a 10. példa is bizonyítja, amelyekben egy-egy mondaton belül mindkét névutós, illetőleg prepozíciós szerkezet előfordul. A 9. mondat szerbhorvát fordításában a *pod* + *instrumentalis* prepozíciós szerkezet is megoldásként kínálkozik, ez azonban nem adja vissza a magyar ablativusi helyviszony jelentését, hanem a locativusi *alatt* névutós szerkezetnek felel meg.

Szembeötlük az is, hogy a mondatokban mindkét névutós szerkezethez egyazon ige járul, még a szerbhorvát mondatokon belül egy-egy prepozíciós szerkezethez külön ige csatlakozik:

az ablak *alól* húzódott — bio je *ispod* prozora
a fa *alá* húzódott — sklonio se *pod* drvo

Ez a jelenség a névutós-, illetőleg a prepozíciós szerkezetek és az ige közötti kapcsolatnak, azaz e szerkezetek mondaton belüli kötöttségének kérdésköréhez tartozik, és további kutatásra érdemes.

A locativusi jelentés

11. A cipő az ágy *alatt* volt.
Cipele su bile *pod* krevetom.
Cipele su bile *ispod* kreveta.

12. Az ablak *alatt* kis kert volt.
Pod prozorom je bila mala bašta.
Ispod prozora je bila mala bašta.
13. A kertek víz *alatt* állnak.
 Bašte su *pod* vodom.
14. Kabátom *alatt* csak egy inget viselek.
Ispod kaputa nosim samo jednu košulju.

A locativusi *alatt* névutós szerkezet fő jelentései Sebestyén szerint az alapszóval megjelölt tárgy, test alsó, föld felőli oldalánál, tövénél, alsó részének szomszédságában, közelében, illetőleg a megnevezett dologtól befedett, eltakart, megjelölt helyen (Sebestyén 1965, 32.). Az *alól* és az *alá* névutós szerkezetektől eltérően, amelyek távolodást, illetőleg közeledést jelölnek, az *alatt* névutós szerkezet többnyire a nyugalmi állapotot jelöli, statikus jelentéstartalmú. Mint példáinkból is láthatjuk, az *alatt* névutós szerkezetnek a szerbhorvátban az *ispod* + *genitivus*, vagy a *pod* + *instrumentalis* prepozíciós szerkezet felel meg. Arra, hogy mely esetben érvényesül az egyik, s mely esetben a másik prepozíciós szerkezet, idézzük ismét Stevanovićot: „U možda najčešćoj, a svakako najkonkretnijoj funkciji priloške odredbe, instrumental s predlogom *pod* označava mesto na suprotnoj strani onoga što se određuje istim ovim imenskim oblikom s predlogom *nad*. U odnosu na pojam s imenom u instrumentalu to se mesto nalazi ispod ovoga pojma, niže od njega. . . naporedo s ovom mogla bi se upotrebiti i veza predloga *ispod* s genitivom. Negde bi ona, ponekad čak i više, bila na svome mestu. Ali to samo ukoliko. . . upravni glagol označava kretanje na određenom razmaku i van toga mesta, koje je s donje strane pojma označenog imenom u instrumentalu. Međutim, ako se glagolom označava mirovanje u određenom prostoru, ili kretanje u takvom prostoru, instrumental s predlogom *pod* u službi odredbe toga mesta svakako ima preimućstvo nad genitivom s predlogom *ispod*.“ (Stevanović 1975, 476—77.).

A magyarban az *alatt* névutós szerkezetnek, amennyiben helyviszonyt jelöl, releváns szemantikai jegye az érintkezés, a kontaktus. Az alapszóval megjelölt tárgy, test stb. kapcsolatban lehet a fölötte levő közeggel, érintkezhet vele vagy befedheti, beboríthatja, de tőle meghatározott távolságra is lehet a létezés, illetőleg végbemehet a cselekvés vagy történés. A 13. példában az *alatt* névutós szerkezet esetében fennáll a kontaktus. Szerbhorvát ekvivalense a *pod* + *instrumentalis*, a 11. példában viszont, ahol a magyarban nincs meg a kontaktus, a szerbhorvátban mindkét prepozíciós szerkezet pontosan visszaadja az eredeti helyviszonyt. További kutatás tárgya lehet, hogy a szerbhorvátban a helyviszonyt kifejező két prepozíciós szerkezet használata alkalmával mennyiben releváns a kontaktus jelentésmozganata.

Az eddigiek során az *alól*, *alá*, *alatt* névutós szerkezetek konkrét helyviszonyi jelentésével foglalkoztunk, s megállapítottuk, hogy az irányhármasság, vagyis az ablativusi, lativusi és locativusi jelentés következetesen jelen van, s bármelyik mondat esetében felállítható a névutós szerkezetekparadigmatikus sora, pl.:

15. A cipőt kivettem az ágy *alól*.
 Cipele sam izvadilo *ispod* kreveta.

16. A cipőt az ágy *alá* tettem.
Cipele sam stavio *pod* krevet.
17. A cipő az ágy *alatt* van.
Cipele su *ispod* kreveta.
Cipele su *pod* krevetom.

A vizsgált névutós szerkezetek azonban nemcsak konkrét helyviszonyt jelölnek, hanem jelölhetnek elvont, vagy átvitt értelmű helyviszonyt, időviszonyt, módot, állapotot stb. is. Ebben az esetben azonban az irányhármasság felbomlik, azaz nem állítható fel a teljes paradigmatis sor. A helyviszony esetében minél elvontabb jelentésről van szó, annál kevésbé tapasztalható az irányhármasság, hiszen a közeledés, távolodás, illetve a nyugalmi állapot konkrét helyhez kötődik. Lássunk néhány példát az elvont vagy átvitt értelmű helyviszonyra:

18. Kicsúszott a talaj a lába *alól*.
Izgubio je tlo *pod* nogama.
19. Ez az árucikk adó *alá* esik.
Ova roba *podleže* oporezivanju.
Ova roba pada *pod* oporezivanje.
20. Péter maga *alatt* vágja a fát.
Péter seče drvo/granu *pod* sobom.

Példáinkból elsősorban azt állapíthatjuk meg, hogy a magyarban mindegyik névutós szerkezet csak az adott szövegkörnyezetben állja meg a helyét, ugyanis frazeológiai kapcsolatokról van szó, s így az irányhármasság eltűnik. A szerbhorvát nyelvre vonatkozólag pedig az a megfigyelésünk, hogy a konkrét locativusi helyviszony jelölésétől eltérően, amikor is az *ispod* + *genitivus* és a *pod* + *instrumentalis* szerkezet egyaránt használatos, az elvont helyviszonyt inkább a *pod* + *instrumentalis* prepozíciós szerkezet jelöli. Erre utal Ranko Bugarski (Bugarski 1969) és Mikes Melánia is (Mikeš 1977). Ezzel kapcsolatban még néhány példát említünk:

21. A versenyt a városelnök védnöksége *alatt* rendezték meg.
Takmičenje je priredeno *pod* pokroviteljstvom gradonačelnika.
22. Egy fedél *alatt* lakunk.
Stanujemo *pod* istim krovom.
23. Marika orvosi kezelés *alatt* van.
Marika je *pod* lekarskim nadzorom.

Az adott példákban az elvont locativusi helyviszonyt következetesen a *pod* + *instrumentalis* szerkezet fejezi ki, az *ispod* + *genitivus* kapcsolat viszont ugyanezekben a mondatokban nem alkalmazható.

A vizsgált névutós szerkezetek közül az *alatt*nak időviszonyi jelentése is van:

24. Tíz perc *alatt* hazaértem az iskolából.
Za deset minuta sam se iz škole vratio kući.
25. Évi szabadságom *alatt* a tengeren voltunk.
Za vreme mog godišnjeg odmora bili smo na moru.

Az *alatt* névutós szerkezet időviszonyi jelentésben „azt az időt fejezi ki, melyen belül, melynek határai közt megy végbe a cselekvés“ (Simonyi

1888—95, I.64.). Ennek a szerkezetnek a *za + genitivus partitivus* vagy a *za vreme + genitivus* prepozíciós szerkezet felel meg. A szerbhorvátban is megvan a nyoma a *pod + instrumentalis*, illetőleg az *ispod + genitivus* időviszonyi jelentésének:

26. Szomszédom a megszállás *alatt* besúgó volt.

Sused je bio cinkarcš *za vreme* okupacije.

Sused je *pod* okupacijom bio cinkaroš.

27. A versenyen Lajos 100 métert 11 másodperc *alatt* futott.

Na takmičenju je Lajoš trčao na 100 metara *ispod* 11 sekundi.

Mindkét szerbhorvát példa meglehetősen ritka, s inkább beszélt nyelvi forma, mégis arra enged következtetni, hogy a *pod + instrumentalis*-nak és az *ispod + genitivus*-nak a magyar *alatt* névutós szerkezethez hasonlóan lehet időviszonyi jelentése. A 26. példával kapcsolatban azonban figyelembe kell vennünk, hogy a *pod okupacijom* prepozíciós kapcsolatnak állapotot jelölő színezete is van, tehát nem kizárólag időviszonyt tükröz.

A vizsgált névutós szerkezetek mód- és állapotviszonyt is jelölhetnek.

Csak néhány példát idézünk:

28. Az öreg csak nevetett a bajusza *alatt*.

Starac se samo smejao *ispod* brka.

29. A kerékpárt kéz *alatt* vettem.

Bicikl sam kupio *ispod* ruke.

Bicikl sam kupio *iz* druge ruke.

30. Az ország török fennhatóság *alá* került.

Zemlja je pala *pod* tursku dominaciju.

A 28. példában az *alatt* névutós szerkezet módot tükröz, de átvitt értelemben helyviszonyt is jelöl. Ennek a szerkezetnek a szerbhorvátban az *ispod + genitivus* kapcsolat felel meg. A 29. példában a névutós szerkezet módot és egyben állapotot is jelöl, ekvivalense ugyancsak az *ispod + genitivus*. A 28. és a 29. példához hasonló mondattípusokban, illetve frazeológiai kapcsolatokban az irányhármasság nincs jelen, az ablativusi és lativusi jelentésű névutós szerkezetek nem illeszkednek be a kontextusba. Ezzel szemben a 30. példában levő névutós szerkezet, mely tiszta állapotviszonyra utal, s a szerbhorvátban a *pod + accusativus* az ekvivalense, locativusi és ablativusi jelentésben is előfordulhat ilyen szöveggörnyezetben, s itt a névutós szerkezetek paradigmatis sora teljes:

31. Az ország török fennhatóság *alatt* van.

Zemlja je *pod* turskom dominacijom.

32. Az ország felszabadult a török fennhatóság *alól*.

Zemlja se oslobodila *ispod* turske dominacije.

Zemlja se oslobodila *od* turske dominacije.

S ugyanolyan jelentést tükröz, mint a konkrét helyviszony jelölése esetében. E mondatok szerbhorvát ekvivalensei is a konkrét helyviszonyra utalnak, míg a 32. példában az INFRA jelentés eltűnik, s csak az ablativusi jelentésárnyalat marad meg, amelyet az *od + genitivus* fejez ki.

Dolgozatunkban nemcsak a címben megadott feladatra, a magyar névutók egy konkrét típusának és szerbhorvát ekvivalenseinek vizsgálatára szerttünk volna vállalkozni, hanem mint már a bevezetőben is említettük, az

egybevetéssel kapcsolatban felmerülő elvi és módszertani kérdések is foglalkoztattak bennünket. Ezért néhány szóban erre is kitérünk.

A magyar névutós szerkezetek, s ezen belül az irányhármasságot jelölő névutók a tágabb értelemben vett esetrendszer részét alkotják. Tudatában vagyunk annak, hogy a magyar esetrendszer, amely a szerbhorváttal szemben divergenciát mutat, morfológiai szinten nem vethető egybe, ezért egyedüli lehetőségként a szemantikai szintű egybevetés kínálkozik. A magyar névutós szerkezeteknek megformáltságuk alapján nem, de funkciójuk és jelentéstartalmuk alapján a szerbhorvát prepozíciók és a velük kapcsolatos esetragok, azaz a prepozíciós szerkezetek, továbbá bizonyos lexikai realizációk felelnek meg. Az ekvivalencia tehát részleges, s esetünkben nem azt jelenti, hogy az egybevetett nyelvi jelenségek minden tekintetben és szükségszerűen, teljesen megegyeznek, hanem azt, hogy bizonyos szempontból összemérhetők.

A névutós szerkezetek és a prepozíciók s az esetragok kapcsolatának egybevetése választ adhat arra a kérdésre, hogy a két nyelvi jelenség mennyiben azonos, melyek az eltérési pontok, konkrétan: egy-egy magyar névutó-család által kifejezett viszonyjelentést vagy viszonyjelentés-mozzanatot a szerbhorvátban mely prepozíciók és esetragok, illetőleg lexikai elemek adnak vissza. Jelentéstani szempontból érdekes lehet tehát az a megfigyelés, hogy az ekvivalens szerkezetek egymással szemben milyen jelentéstöbbletet, illetőleg -hiányt mutatnak, mert ennek kimutatásával közelebb jutunk mind a magyar, mind a szerbhorvát esetrendszer megértéséhez, rejtett szemantikai jelenségeinek feltárásához.

IRODALOM:

- Antal László*, A magyar esetrendszer. Bp., 1961.
Berrár Jolán, Magyar történeti mondattan. Bp., 1957.
Bugarški Ranko, Predlozi OVER, UNDER, ABOVE, BELOW i BENEATH u savremenom engleskom jeziku. Beograd. 1969.
Keresztes Kálmán, Hungarian Postpositions vs. English Prepositions: a Contrastive Study, Bp., 1975.
Mikeš Melanija, Jezička relativnost i kontrastivna istraživanja, in. Godišnjak Saveza društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije, Beograd, 1977.
Papp Ferenc, Az után névutós szerkezetek transzformációs analízise, Általános nyelvészeti tanulmányok I. Bp., 1963.
Sebestyén Árpád, A magyar nyelv névutórendszere, Bp., 1965.
Sebestyén Árpád, A névutók mivoltáról és keletkezéséről, in. Nyelvtani tanulmányok, Bp., 1961.
Simonyi Zsigmond, A magyar határozók. I—II. Bp., 1888—95.
Vajda József, A hely- és időhatározós szerkezetek, Újvidék, 1975.
 A mai magyar nyelv rendszere, Bp., 1962.

REZIME

Postpozicije alól, alá, alatt i njihovi srpskohrvatski ekvivalenti

Mađarski jezik obiluje mnoštvom postpozicija. Pored nastavaka postpozicije izražavaju mesne, vremenske i razne apstraktne odnose. U ovom radu je reč o jednoj karakterističnoj grupi mađarskih postpozicija, tj. o onima u čijem je paradigmatском sistemu prisutno takozvano „trojstvo pravaca“. Te postpozicije, pored konkretnih mesnih odnosa, u svom drugom i trećem značenju obeležavaju i apstraktne odnose. Problematika ove grupe mađarskih postpozicija je ilustrovana primerima postpozicija kojima se obeležava kategorija INFRA — *alól, alá, alatt*. Primeri su kontrastirani sa ekvivalentim srpskohrvatskim prevodima i tretiraju se u tekstovnom okruženju. Razmatra se takođe i mogućnost adekvatnog kontrastivnog metodološkog postupka.